

ВАЛЕРІЙ СОЛДАТЕНКО VS РОМАН МЛИНОВЕЦЬКИЙ (Дві версії Української революції)

Ф. Г. Турченко

Запорізький національний університет

fturchenko@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6408-269X>

Ключові слова: Українська революція, Центральна Рада, В. Солдатенко, Р. Млиновецький, концепція, самостійність, автономія, федералізм, соціалізм.

У статті здійснено порівняння концептуальних засад, якими керується у своїх історичних дослідженнях Української революції доби Центральної Ради сучасний український історик Валерій Солдатенко, з підходами до аналізу визвольних змагань цього періоду Романом Бжеським – вітчизняним дослідником, наукова діяльність якого відбувалася в еміграції в 1950–70-х рр. і який свої історичні праці друкував під псевдонімом Р. Млиновецький. Суттю концепції В. Солдатенка є спроба поєднання національного і соціального чинників революції, їх зорієнтованості на українську автономію у складі федеративної Росії і соціалістичні соціально-економічні перетворення. Цій концепції протиставляється погляд Р. Млиновецького на події 1917 – початку 1918 рр. як на Українську національну революцію, спрямовану на створення незалежної Української держави.

VALERII SOLDATENKO VS ROMAN MLYNOVETSKY (Two Versions of Ukrainian Revolution)

F. G. Turchenko

Zaporizhzhia National University

Keywords: Ukrainian Revolution, Central Rada, V. Soldatenko, R. Mlynovetsky, concept, independence, autonomy, federalism, socialism.

The article provides a comparative analysis of the conceptual foundations applied by the Ukrainian émigré researcher Roman Mlynovetsky (pen name R. Bzhestsky) and contemporary domestic historian Valerii Soldatenko in their research of the Ukrainian Revolution during the Central Rada period. Specifically, it explores V. Soldatenko's concept of the organic combination of national and social factors in the Ukraine's revolutionary process, aimed at achieving Ukrainian autonomy within a federative, democratic and socialism-oriented Russia. This concept differs from R. Mlynovetsky's vision of the Ukrainian Revolution as a classic national liberation process, initially aimed at autonomy and later at establishing its own statehood and social-economic transformations.

The analysis in the article indicates that the vision of the Ukrainian Revolution as a process driven by autonomists with «two interconnected principles» and a socialist perspective, which Soldatenko has popularized in his publications for over thirty years, contradicts historical facts. On the contrary, Mlynovetsky's belief that Ukrainian autonomy within federative Russia and socialism are utopian, and that national liberation of Ukraine is impossible without state independence and a complete political break with Russia, is confirmed by the entire course of historical events. It is emphasized that even after the proclamation of Ukraine's independence in January 1918, many active participants of the Ukrainian Revolution remained committed to autonomist positions. Their new slogan thus became: «...Now we move from independence to federation – a new path to the old goal».

As an active participant in and researcher of the Ukrainian Revolution, Mlynovetsky was convinced that the course towards autonomy was, among other

things, defined by historical peculiarities of the Ukrainian liberation movement. One of such peculiarities is the so-called double «Russian-Ukrainian» loyalty of the average Ukrainian intellectual who appeared at the helm of the state-building process clearly lacking both experience and moral strength to bring it to a logical conclusion, which is the creation of an independent, unified Ukrainian state. This idea, convincingly demonstrated by Mlynovetsky in his publications in emigration throughout 1960th and 1970th, is still beyond V. Soldatenko's comprehension, as the latter remains trapped in post-communist and pro-Russian interpretations of the Ukrainian Revolution.

Вступ

Валерій Солдатенко – доктор історичних наук, професор, народився 1946 р. у м. Селидове (Донбас) і пройшов типовий для радянської України шлях становлення професійного історика. Закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, у 1973 р. захистив кандидатську дисертацію, а в 1981 р. – докторську. Написав кілька монографій, про зміст яких свідчить тема його кандидатської дисертації – «Більшовицька преса України в боротьбі за ленінську політику пролетарського інтернаціоналізму в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень – грудень 1917 р.)». 19–20 лютого 1990 р., вже в умовах горбачовської «гласності», В. Солдатенко опублікував у газеті «Радянська Україна» статтю під назвою «Чотири кроки у безвихідь. (Центральна Рада та її універсали)». У висновках Центрального Рада оцінювалася як контрреволюційний, антинародний, буржуазно-націоналістичний орган: «*І в березні-жовтні 1917 року, і в жовтні-лютому 1918 року Центрально Рада зраджувала інтереси українського народу, прагнула будувати державу, чужу його інтересам. У міру все більшого відкидання зусиль буржуазних націоналістів, Рада дедалі активніше виступала проти власного народу, довівши боротьбу до відкритої громадянської війни, і запросивши на рідну землю іноземних інтервентів. Віхами у цій боротьбі [...] і стали всі чотири універсали*». Відповідним чином характеризувалася і діяльність керівників Центральної Ради – М. Грушевського, в. Винниченка, П. Христюка та інших. Ця стаття написана на виконання січневої (1989 р.) постанови ЦК компартії України, у якій перед істориками було поставлене завдання «*довести неспроможність поставити під сумнів соціалістичний вибір українського народу в 1917 р.*».

У перші роки незалежності України В. Солдатенко радикально змінив свої погляди на історію України 1917–1920 рр., яка в офіційній радянській історіографії сприймалася як період *Великої Жов-*

тневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні, і почав розглядати ці роки як Українську революцію. Він запропонував власну концепцію революції, у якій прагнув поєднати ідею «національного визволення» у формі автономії України у складі федеративної Росії і «соціального визволення» – соціалізму. За останні тридцять років В. Солдатенко опублікував найбільше, порівнянні з іншими вітчизняними авторами, наукових праць з історії Української революції. Був обраний членом-кореспондентом НАН України. Водночас, залишився комуністом і став членом відновленої компартії України; у 2008 р. працював у комісії зі складання її програми. За часів президентства В. Януковича очолював Український інститут національної пам'яті. У 2012 р. «За великий внесок у розвиток культурних зв'язків з Російською Федерацією, збереження та популяризацію російської мови та культури за кордоном» Указом президента РФ Д. Медведєва був нагороджений «Медаллю Пушкіна», а у 2019 р. йому було вручено пам'ятну медаль ЦК КПРФ з нагоди 140-річчя з дня народження Й. Сталіна. Продовжує активно друкуватися. Абсолютна більшість його публікацій останніх тридцяти років присвячена подіям Української революції, яку він датує 1917–1920-им роком.

Роман Млиновецький – один з перших зарубіжних дослідників Української революції. Мав українсько-польське походження. Ймовірна дата його народження – 1894 рік. У 1916 р. закінчив Чернігівську чоловічу гімназію. Ідеологічний вишкіл пройшов у самостійницькій Юнацькій спілці і місцевій організації «Братство самостійників», членом якої став у 1916 р. Уявлення про минуле України в нього складалося всупереч офіційній версії імперської історіографії, яка минуле України розглядала в межах загальноросійської історії. Поділяв погляди М. Міхновського і Д. Донцова, зокрема, їхню оцінку історії російсько-українських відносин і заклик до самостійності та повного політичного і соціо-культурного відмежування України від Росії. Воював з більшовиками, працював в органах влади УНР і Гетьманату Скоропадського.

Потрапив до радянської в'язниці, але зміг втекти. Перейшовши у підконтрольні поляками райони України, Р. Бжеський вів активну просвітницьку і політичну діяльність серед молоді, організовував гуртки українознавства, підготував підручник з географії, історії і природи України. Як активний член ОУН був ув'язнений в польському концентраційному таборі «Берега Картузька». Свіжими слідами революційних подій під псевдонімом «Характерник» Р. Бжеський написав спогади «Згадки з минулого. 1916–1921 р.»¹. Неповний список праць Р. Бжеського становить 128 позицій². Це публіцистичні статті, політичні огляди, рецензії, історичні дослідження, філософські і політологічні праці, поезії та ін. Тематично усі вони стосуються України. Його життєвий шлях пов'язаний з постійними переміщеннями містами і країнами: Кам'янець, Краків, Прага, Мюнхен. Урешті-решт переїхав до Америки, де у Детройті (США) в 1982 р. закінчився його земний шлях.

Історіографія.

Перебуваючи в еміграції, Р. Бжеський продовжував слідкувати за політичними подіями в Україні і після Другої світової війни заглибився у вивчення її історії. У 1954 р. у СРСР помпезно відзначалося 300-річчя Переяславської Ради і з цього приводу ЦК КПРС схвалив «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією». Саме тоді, в Канаді під псевдонімом *Р. Млиновецький* він опублікував дві монографії, присвячені історії українського народу³. У них обстоюється ідея окремішності походження українського народу і увага зосереджується на боротьбі українців за незалежність. Поступово підійшов до ідеї створення праці про Українську національну революцію 1917–1921 рр. Ця ідея була реалізована в двохтомній монографії «Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. Про що історія мовчить», яка була опублікована під псевдонімом Р. Млиновецький у двох томах, які вийшли у двох виданнях – перший том у 1961 і 1970 році⁴, другий том у 1966 р. і

1973 р.⁵. Особлива увага в цій роботі приділялася аналізу конкуренції в українському визвольному русі двох напрямків – автономістського і самостійницького.

Поширений у зарубіжному українознавстві термін *Українські визвольні змагання*, Р. Млиновецьким був винесений у назву своєї книги і сприймався ним як синонім поняття *Українська національна революція*. Підсумовуючи соціально-економічні, політичні і етно-культурні наслідки колоніального правління Москви в Україні, Р. Млиновецький зробив висновок, що, «*єдиним порятунком для українського народу було визволитися з московського ярма, усунути з України зайд і організувати власну державу на таких засадах, які б забезпечували вільний розвиток цілого українського народу*»⁶. Він вважав, що в Україні склався необхідний мінімум передумов для звільнення шляхом здійснення національної революції. «*Мало того!, – наголошував він, – ціла політика москалів-окупантів, давала безліч матеріалу для вибуху могутньої національної революції й перетворення народної мало-свідомої маси в свідому своїх цілей могутню націю...*»⁷.

Ця формула відбивала погляди українських самостійників, але суперечила фундаментальним політичним установкам українських автономістів, які після Лютневої революції зміцнилися. Після краху російського царизму українські автономісти, писав 1924 р. у своїх «Згадках з минулого» Р. Бжеський, опинилися «*в полоні створеної росіянами святої легенди з ідеї «великої бескровної руської революції», коли «все здавалося можливим, добрим; чомусь хочеться співати щось веселе, кудись іти без кінця-краю і на кожному кроці виявляти, хоча б і по-дитячому, якусь повну, молоду, безмежну радість*»⁸.

В полоні подібних настроїв опинилися й найважливіші з українських автономістів, зокрема, В. Винниченко. У книзі «Відродження нації» він так змалював почуття своїх однодумців: «*Ми не*

¹ Спогади були опубліковані у 1925–1930-му рр. у донцовському «Літературно-науковому віснику», а у 2016 р. передруковані у збірнику: *Р. Бжеський. Прелюдія поступу. Вісниківський доробок 1924–1934 років*. Упорядники В. Бойко, Демченко Т. Київ, 2016. С. 49–180.

² Бжеський Р. Бібліографія друкованих праць. Укл. Надія Бжеська. Торонто, 1988. 44 с.

³ Млиновецький Р. Історія українського народу. (Нариси з політичної історії). Українське наукове видавництво, 1953. 643 с.; Млиновецький Р. Нариси з стародавньої та давньої історії українського народу. Українське наукове видавництво, 1954. 222 с.

⁴ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге

видання, Т. 1. Чужина, 1970. 570 с.

⁵ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 2. Чужина, 1973. 670 с.

⁶ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 1. Чужина, 1970. С. 94.

⁷ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 1. Чужина, 1970. С. 93.

⁸ Характерник (Роман Бжеський). Згадки з минулого. *Р. Бжеський. Прелюдія поступу. Вісниківський доробок 1924–1934 років*. Упорядники В. Бойко, Демченко Т. Київ, 2016. С. 55.

лукаво, ми з набожним серцем, з чистим захватом вітали Велике Нове... Українство тепер зорієнтувалося тільки на Всеросійську Революцію, на перемогу справедливості, на здобуті права всякого поневоленого... Де є таке забезпечення і права всіх пригноблених, понижених і експлуатованих, як у Новій Росії?»⁹.

Як переконаного самостійника, якому вдалося уникнути подібних ілюзій, Р. Млиновецького цікавили витоки автономістських настроїв в середовищі українців. Їх соціальною базою він вважав інтелігентів-українофілів («свідомих українців»), які «любили українську мову, українські народні пісні, побут, вивчали минуле і працювали над розвитком нашої культури й науки, але завдяки їхньому автономізму (отже й москвофільству), створені за їх участю культурні цінності часто були досить просякнуті отруйним провінціалізмом і москвофільством, та діяли на нащадків шкідливо, спрямовуючи їх на московські манівці»¹⁰.

Як свідок і активний учасник подій, Р. Млиновецький присвятив багато сторінок своїх публікацій поясненню того, як «нашим автономістам – ворогам ідеї відновлення держави предків, відновлення цілкової самостійності України. вдалося захопити вплив на розвиток подій...». Він вважає, що «... ці автономісти своєю ортодоксією у справі автономії і тільки автономії спричинилися у високій мірі до катастрофи, якою закінчилися ті змагання...»¹¹. Називаються їхні прізвища – В. Винниченко, М. Грушевський, П. Христюк, Д. Дорошенко, І. Мазепа, М. Шаповал та інші керівники Центральної Ради і українських соціалістичних партій.

Слід враховувати, що свої праці Р. Млиновецький писав для зарубіжних українців, і у радянській Україні про його публікації мало хто знав. Але він був впевнений, що Україна стане незалежною і звертався до майбутніх поколінь своїх земляків, до майбутніх істориків, яким його дослідження «дадуть можливість пізнати правду і зробити з неї правильні висновки»¹². Цей час прийшов 1994 р., коли у львівському видавництві «Комунар»

було здійснене репринтне відтворення другого видання першого тому монографії Р. Млиновецького «Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»)»¹³.

Ця монографія Р. Млиновецького виявилася одним з перших узагальнюючих зарубіжних досліджень революційних подій в Україні 1917–1918 рр., які після проголошення незалежності виявилися доступними для українських читачів. Саме тоді, в першій половині 1990-х років інформація про автора цієї монографії, його життєвий і творчий шлях з'явилася в українських ЗМІ. Зокрема, на це ім'я звернув увагу відомий львівський історик Ярослав Дашкевич, який, ознайомившись з біографією Р. Бжеського і його публікаціями, зазначив, що «цей неспокійний і фанатичний ерудит [...] мав рацію у багатьох, багатьох випадках»¹⁴. Зокрема, це стосується і подій 1917–1920 років.

Зовсім інше враження справили ці книги на В. Солдатенка, що на початку 1990-х років конструював історичну схему, яку поклав в основу своєї концепції Української революції. Зокрема, він писав, що ця концепція сформована на підставі праць лідерів Центральної Ради, провідників українських соціалістичних партій, які майбутнє пов'язували з соціалізмом і автономією України у складі федеративної Росії – Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) і Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Ці лідери, пише В. Солдатенко, «заклали підвалини історії української революції: ... Найбільший, найцінніший вклад, зробили у своїх працях М. Грушевський, В. Винниченко, П. Христюк, Д. Дорошенко, М. Шаповал... . Вони створили праці, у яких у прагненні до об'єктивного, прискіпливого аналізу Української революції явно перевершують як публікації їх сучасників, так і пізніших авторів, і не втратили свого значення і сьогодні». Серед авторів виділяються і керівники Центральної Ради – М. Грушевський і В. Винниченко, які справили «найбільший ідейний вплив на процеси». Ці висновки В. Солдатенко сформулював у своїй монографії «Українська революція: Концепція та історіографія», опублікованій в 1997 р., і повторив в інших публікаціях, які вийшли за останні тридцять років¹⁵.

⁹ Винниченко В. Відродження нації. Частина 1. Київ-Відень, 1920, С. 42, 43.

¹⁰ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 1. Чужина, 1970. С. 42.

¹¹ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 1. Чужина, 1970. С. 8.

¹² Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 2. Чужина, 1973. С. 16–17.

¹³ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 1. Чужина, 1970. Львів, 1994. 570 с.

¹⁴ Дашкевич Я. Роман Бжеський: життя і публіцистична діяльність. Українські проблеми. 1998. № 1. С. 127.

¹⁵ Солдатенко В. Українська революція. Концепція та історіографія, Київ. 1997. С. 374, 376.

Що ж до інших авторів, то, на його переконання, «їхній відхід від надбань перших істориків революції... знаменував собою не скільки якісний поступ вперед, стільки кроки назад від наукової істини». Особливо агресивно демонструє В. Солдатенко своє несприйняття самостійницької позиції Р. Млиновецького. В 1997 р. він пише: «У прагненні довести злочинність автономістів-федералістів, що погубили єдино живу течію українського руху – самостійницьку, [Р. Млиновецький] вдається до нестримних фантазувань, створює схему, що не підтверджується ніякими документами...»¹⁶. Цей висновок у різних варіантах В. Солдатенко постійно повторює в своїх працях, опублікованих після оголошення незалежності України.

Що ж стосується «наукової істини», яку «відкрили» у своїх працях лідери Центральної Ради, то вона, за переконанням В. Солдатенка, полягає у визначенні «сутності», «визначального змісту» і «стратегічної мети» Української революції. В комплексі, це було відображенням прагнення трудящих мас України «до закріплення демократичних завоювань у всеросійському масштабі, в умовах яких можна було розраховувати на запровадження української державності (широка національно-територіальна автономія) і спільно з іншими націями і народами колишньої Російської імперії (федеративна демократична республіка Росія) здійснити перетворення, що впритул би підвели до соціалістичного ладу»¹⁷. Свою «правоту» В. Солдатенко обґрунтовує численними цитатами з творів М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка та інших діячів Центральної Ради.

З цими творами Р. Млиновецький ознайомився значно раніше, ніж В. Солдатенко, і у своїх монографіях дав однозначну оцінку поглядам їх авторів, яку не змінював. Зокрема, аналізуючи тритомне видання «Відродження нації» В. Винниченка, він зазначив, що воно побачило світ у 1920 р., коли автор, перебуваючи в еміграції, готувався до примирення з більшовиками і збирався повернутися до УСРР, сподіваючись з їхніх рук високу державну або навіть компартійну посаду. Політична конюнктура, сумніву, відбилася на його змісті. Червоною ниткою через книжку проходить нищівна критика українських політичних режимів, що діяли в Україні в 1917–1919 роках, і фактичне виправдування окупаційної політики російських більшовиків.

¹⁶ Солдатенко В. Українська революція. Концепція та історіографія, Київ. 1997. С. 14.

¹⁷ Солдатенко В. Українська революція. Концепція та історіографія, Київ. 1997. С. 374.

У чотиритомній праці П. Христюка «Матеріали до історії української революції», за оцінкою Р. Млиновецького, джерела «або відповідно спрепаровані, або підбрані так, щоб могли доводити таку тезу: коли влада цілковито належала укр. соц. революціонерам, і вона не мусила б рахуватися з іншими партіями – то вони могли б своїми реформами випередити, соціалізувавши землю, московських більшовиків і спираючись на «трудої ради», забезпечити існування Укр. Центр. Ради»¹⁸.

Узагальнююча оцінка праць українських автономістів у Р. Млиновецького надзвичайно жорстка: «Саме ці автономісти, ... опинившись по причиненій ним катастрофі на еміграції, звичайно, вивезли частину державних грошових засобів, щоб скинути зі себе відповідальність в очах сучасників і майбутніх поколінь, шляхом публікування неповних, високо-тенденційних, а навіть сфальсифікованих описів подій і видавання спрепарованих у власному інтересі матеріалів до історії визвольної боротьби»¹⁹.

Щоб довести обґрунтованість своєї позиції, Р. Млиновецький залучив значний масив доступних йому джерел. Головним чином це газетні матеріали, які були вивезені у свій час за по різних каналах за кордон, спогади емігрантів і опубліковані ними документи. Була поведена велика аналітична робота з урахуванням того, що у переважній більшості всі ці матеріали мали проавтономістську зорієнтованість. Взагалі, писав В. Млиновецький, «вся преса з якої ми користуємося, (як московська, так і українська автономістська) була б рада, коли б не існувало жодного самостійницького руху, а коли він існував, і про нього тоді неможливо було цілком не згадувати – то в інтересі цієї преси було представити цей рух слабеньким. Отже, та преса, з якої ми користалися, применшувала, а не перебільшувала силу самостійницького руху»²⁰.

Зрозуміло, що змістове наповнення преси відбивало ідеологію її видавців, ідеологічно пов'язаних з українськими автономістами, чи з російськими або проросійськими «єдиноділімцями». Звичайно, усі вони були противниками самостійників. Разом з тим, в умовах відносної свободи пов-

¹⁸ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 1. Чужина, 1970. (Львів, 1994). С. 8–9.

¹⁹ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 1. Чужина, 1970. (Львів, 1994). С. 8.

²⁰ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 1. Чужина, 1970. (Львів, 1994). С. 545.

ністю ігнорувати діяльність самостійників навіть антисамостійницькі газети не могли і змушені були про них щось писати. Р. Млиновецький з цього приводу зазначає: «...*Наші автономісти, навіть коли мушили згадати щось доконане самостійниками, уникали того, щоб назвати їх, або згадати про їх діяльність. Усе ж цілком замовчати ряд виняткової ваги фактів – не могли*»²¹. Ця обставина, серед інших, допомогла В. Млиновецькому вибудувати свою версію подій.

Власне, з цим масивом джерел працював і у ньому шукав докази для своєї версії Української революції і В. Солдатенко. Врешті-решт, відмінність між двома дослідниками виявилася у тому, що Р. Млиновецький, як свідок і активний учасник подій, відтворював деякі з них, зокрема, пов'язані з діяльністю «Братства самостійників», по власній пам'яті. При цьому, він розумів усі недоліки такого підходу і пояснює його неможливістю залучити до свого аналізу документів радянських документо-сховищ. «*За певну фрагментарність*» свого тексту, «*яка з'ясовується неможливістю дістати «всі автентичні документи*», Р. Млиновецький навіть «*просить вибачення*» читачів²². Що ж стосується В. Солдатенка, то він також часто покладається на спогади учасників подій. Правда, це були лідери УЦР, яких він вважає *найоб'єктивнішими свідками, перевіряти достовірність свідчень яких немає сенсу*. Саме на підставі такого підходу В. Солдатенко відкидає, без обговорення, як необгрунтовані «незручні» свідчення Р. Млиновецького про Українську революцію і участь в ній автономістів і їх політичних опонентів – самостійників. При цьому, якихось особливих «автентичних документів» з радянських архівосховищ, чи якихось нових дослідницьких технологій, які б стали беззаперечним доказом правдивості його схеми революції, не наводиться. Щоб переконатися у цьому, достатньо погортати сторінки монографії В. Солдатенка і порівняти з відповідними коментарями, які робить в своїй монографії Р. Млиновецький.

Зробити це сьогодні порівняно легко, адже ареал досліджень історії Української революції не обмежується публікаціями В. Солдатенка. За тридцять років після репринтного відтворення у 1994 р. монографії Р. Млиновецького вітчизняні історики здійснили величезну кількість досліджень Україн-

ської революції. Цілком очікувано значна частина з них документально підтверджує висновки Р. Млиновецького, деякі уточнюють і навіть спростовують їх. Йде природній дослідницький процес, який ще не закінчився.

Із зрозумілих причин Р. Млиновецький не в змозі втрутитися в дискусію і особисто відповісти В. Солдатенку на його жорстку критику. У цій ситуації доцільно здійснити порівняльний аналіз концепції Української революції, яку сьогодні презентує у своїх публікаціях В. Солдатенко, і поглядів Р. Млиновецького, сформульованих у його монографіях ще в 1950–70-ті роки.

Кольори Української революції

Порівнюючи тексти В. Солдатенка і Р. Млиновецького, насамперед звертаємо увагу на різне змістове наповнення ключового поняття – Українська революція.

Почнемо з того, що вже на перших сторінках монографії В. Солдатенка «Українська революція: концепція та історіографія» (1997 р.) стверджується: «*З перших же тижнів після повалення самодержавства в документах українських політичних партій і організацій, в усних і друкованих виступах українських політичних діячів залунало нечуване до того словосполучення – українська революція*»²³. Слово в слово цю фразу В. Солдатенко повторив у своїй монографії про Українську революцію (*але вже з великої букви*), надрукованій у 1999 році²⁴. Це твердження в різних формах він повторював у всіх своїх наступних монографіях, зокрема, коротко, і в останній (2023 р.), присвяченій проблемі українській соборності в контексті Української революції 1917–1920 років. У розділі «Революційний вибух і теоретичні пошуки національної перспективи» читаємо: «*Лютнева революція, ...стала могутнім стимулом, прискорювачем визвольних процесів, що, миттєво набравши величезних масштабів, дістали назву Української революції*»²⁵. Автор прагне переконати читача, що вже з «перших днів після повалення самодержавства» в усних і друкованих виступах українських політиків залунало *словосполучення Українська революція* (до 1997 р. у його працях – з маленької букви, з 1999 р. – з великої).

Далі В. Солдатенко дає своє розуміння змісту терміну «українська революція»: «*Ним позначалося*

²¹ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 2. Чужина, 1973. С. 11.

²² Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 2. Чужина, 1973. С. 11.

²³ Солдатенко В. Українська революція. Концепція та історіографія. Київ, 1997. С. 4.

²⁴ Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. Київ, 1999. С. 6.

²⁵ Солдатенко В. Концепції української революції та національної соборності у світлі політичної практики 1917–1920 років. Київ, 2023. С. 26.

цілком певне поняття: бачення в суспільних процесах, що розгорталися в Україні, такого якісного змісту, який відрізняв їх (ці процеси) від загально-російського революційного поступу, підкреслюючи у меті руху два начала (національно-визвольне й соціально-визвольне)... Тобто, реально існувала платформа, на якій організовувалися досить численні політичні сили, підтримувані масами населення, які відповідно мислили і діяли...»²⁶.

Ми зазначали, що головними постатями, які розробили платформу Української революції, теоретично осмислили концепцію про органічну єдність «двох начал», В. Солдатенко вважає лідерів Центральної Ради М. Грушевського і В. Винниченка. Як бачимо з його текстів, себе він вважає їхніми доброчесним популяризатором. Насправді, В. Солдатенко інколи досить «вільно» інтерпретує обох, «підганяючи» їхні слова під свою схему. Ось чому виникає природне бажання переконатися, чи справді його схема (і розроблена на її основі концепція) підтверджується історичними фактами і є відображенням поглядів М. Грушевського і В. Винниченка.

Почавши з ознайомлення зі спадком М. Грушевського, відразу натрапляємо на несподіванку. В його текстах 1917 – початку 1918 р. поняття «Українська революція» взагалі не знаходимо. Як не дивно, але «нашою революцією» він називає «велику Російську» (з великої букви). «Я твердо вірю – та й не один я, – пише М. Грушевський, – що велика революція Російська – тільки б її захвати від упаду та від анархії – велико вплине на політичну перебудову всієї Європи, на її перетворення в Європейську федерацію... І ось чому я й інші нітрохи не журимося повною політичною незалежністю України, не надаємо їй ніякої ваги. Для близького часу зовсім досить широкої української автономії в федеративній Російській республіці. А в будущині, сподіваємося, ся республіка ввійде в склад федерації Європейської і в ній Україна стане одною з найбільш сильних, міцних і певних складових частин – одною з підстав сеї Європейської федерації»²⁷. Тобто, про Українську революцію М. Грушевський не говорить, оперує поняттям «велика революція Російська» і, не надає «ніякої ваги повній політичній незалежності України», а кінцевою метою боротьби вважає автономію України. Зокрема, у статті М. Грушевського «Чи Україна тільки для українців» (початок квітня

1917 р.) мова йде про «широку автономію України, котру будемо на міцних підвалинах російської революції»²⁸.

Зернімося до інших статей М. Грушевського, опублікованих в 1917 р. Про Українську революцію в них також не говориться. Ось, наприклад, фрагмент його статті «Повороту нема»: «Резолюції, винесені на вселюдних зборах, громадянських і партійних з'їздах, конференціях і нарадах останніх тижнів, не залишають ніякого сумніву щодо тої політичної платформи, на якій об'єднуються всі активні елементи української людності. Се старе наше домагання широко національно-територіальної автономії України в російській федеративній республіці на демократичних підвалинах, з забезпеченням національних меншостей нашої землі»²⁹. Ні про Українську революцію, ні про «два визвольних начала» у цій статті, опублікованій навесні 1917 р., не йдеться. Чітко говориться лише про домагання «широкої національно-територіальної автономії України на міцних підвалинах російської революції».

На термін *Українська революція* читач не натрапить і в «Ілюстрованій історії України» М. Грушевського (видання 1918 р.), де систематичний виклад подій доведено до гетьманського перевороту П. Скоропадського. Події періоду Центральної Ради викладено у шести невеликих фрагментах: *Російська революція і визволення України; Боротьба за автономність України і федеративний лад; Українська Народна Республіка; Україна Самостійна; Київське повстання; Війна за незалежність*. Загалом ці події, згідно зсучасними уявленнями, доречно було б назвати *Українською революцією*, але М. Грушевський цього не зробив³⁰. Зате в монографії він чітко говорить про зміст платформи Центральної Ради, ухваленої 8 квітня 1917 р. на Національному конгресі: «Платформу сеї організації з початку зіставлено чисто політичну: національно-територіальну автономію в федеративній Російській республіці, свідомо оминаючи інші пункти, які могли викликати різницю між представниками партій і груп»³¹. Отже, у цьому документі увага зосереджується на одному і єдиному «началі» – національному визволенні.

²⁸ Грушевський М. Чи Україна тільки для українців? *Михайло Грушевський. Хто такі українці і чого вони хочуть*. Київ, 1991. С. 106.

²⁹ Грушевський М. Повороту нема. *Михайло Грушевський. Хто такі українці і чого вони хочуть*. Київ, 1991. С. 97.

³⁰ Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ, 1918. С. 542–572.

³¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ, 1918. С. 544.

²⁶ Солдатенко В. Українська революція. Концепція та історіографія. Київ, 1997. С. 4–5.

²⁷ Грушевський М. Наші завдання. *Михайло Грушевський. Хто такі українці і чого вони хочуть*. Київ, 1991. С. 51.

Звичайно, це не означає, що М. Грушевський і його однодумці взагалі відкидали необхідність глибоких соціально-економічних перетворень. Це означає лише, що він вважав за доцільне перенести їх на майбутнє і здійснювати в межах загальноросійського революційного процесу (Російської революції).

Щоб остаточно розвіяти сумніви щодо концепції В. Солдатенка про Українську революцію з її «двома початками», звернімося до конкретики 1917 року, яка відобразилася в документах і матеріалах, зокрема, опублікованих у збірнику «Українська Центральна Рада», опублікованому у 1996 р. Але в жодному з 420 документів, поміщених у двох томах цього видання, взагалі не виявили підтвердження В. Солдатенка, що: «з перших же тижнів після повалення самодержавства в документах українських політичних партій і організацій, в усних і друкованих виступах українських політичних діячів залунало нечуване до того словосполучення – українська революція»³². Не знайшли ми його і в іншому виданні Інституту історії НАН України «Український національно-визвольний рух: березень-листопад 1917 року», у якому надруковано 529 документів³³. Сумніваємося, що в якихось невідомих широкому загалу істориків, є підтвердження тези про те, що негайно після краху самодержавства, автономісти дружно заговорили про свою – Українську революцію і чітко визначили, що її метою є «два початка (національно-визвольне і соціально-визвольне)».

Не використовували поняття *Українська революція* (як і версію про «два початка революції») у своїх виступах і статтях 1917–1918 рр. В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал та інші українські автономісти – керівники Української Центральної Ради. Усе це означає одне: події, які відбувалися після Лютневої революції в Росії в 1917 р. серед автономістів не сприймалися як *Українська революція*, а майбутнє України пов'язувалося з Російською революцією і федеративною перебудовою Росії. Оскільки ця перебудова видавалася цілком реальною в межах демократичних процедур революційної Росії і діалогу з Тимчасовим урядом, проводити якісь насильницькі дії, які можна було б сприймати як *окрема Українська революція* («революція в революції»), не вбачалося необхідним.

³² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Т. 1. К., 1996. 587 с; Т. 2. 10 грудня 1917 – 29 квітня 1918 р. Київ, 1996. Т. 2. 422 с.

³³ Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. Київ, 2003. 1021 с.

А тепер подивимося, як протрактував цю політичну ситуацію В. Солдатенко: «...*Лютий 1917 р. показав початок демократичної децентралізації імперської «тюрми народів». Українська революція стала частиною цього об'єктивного процесу. Автономістсько-федералістський курс Центральної Ради враховував політичні реалії й передбачав переустрій держави (тієї ж таки Росії) на демократичних засадах із збереженням цілісності...*»³⁴.

Ставлення самостійників до Російської революції радикально відрізнялося від позиції щодо неї автономістів. «*Московська революція, – писав Р. Млиновецький, – не повинна була викликати в українського політика захоплення і надію на здійснення московськом революційним урядом відновлення нашої державності. Той політик повинен би був розуміти, що на зміну одному ворожому урядові приходить другий, не менш ворожий уряд і що українці не можуть нічого доброго сподіватися від «революційної демократії», від жодного московського уряду, але що в українському інтересі є поглиблення в Московщині революційного протиставлення, внутрішня в ній боротьба, ослаблення її з метою використання того ослаблення для здобуття суверенності українському народові*»³⁵.

Відтак, до Московської революції, пише Р. Млиновецький, самостійники «*поставилися [...] так, як належало поставитися і відазу почали готуватися до ідеологічної і збройної боротьби*»³⁶. Тобто, мова йшла про підготовку до нової, тепер вже Української революції. І самостійники, зазначає Р. Млиновецький, «*не проминали жодної нагоди, щоб не висунути ідеї кінечності боротьби за здобуття цілковитої самостійності, кінечності «української революції», спрямованої вже не проти режиму, але й проти московського панування*»³⁷. Перший приклад, який наводить Р. Млиновецький для підтвердження своєї тези, стосується виступу одного з лідерів самостійників М. Міхновського перед учасниками багатотисячної маніфестації в Києві 19 березня 1917 р. Перед десятками тисяч учасників маніфестації, серед яких було немало прихильників самостійності України, він сміливо

³⁴ Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. Т. 1. Харків, 2008. С. 209.

³⁵ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 1. Чужина, 1970. (Львів, 1994). С. 92.

³⁶ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 1. Чужина, 1970. С. 98.

³⁷ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 2. Чужина, 1973. С. 117.

«закликав до організації українського війська для оборони *«української революції»* й *«українського народу»*»³⁸.

Ми не відразу знайшли підтвердження цього факту в газетах того часу. Зокрема, найближче до українських автономістів видання «Нова Рада» обмежилася коротким згадуванням про виступ М. Міхновського, і лише «Київська земська газета» 25 березня 1917 р. точно відтворила його зміст, зокрема, заклик до організації українського війська «для захисту української революції і українського народу».

Ідею Української революції Р. Млиновецький розвинув у виступі на 2-му Всеукраїнському військовому з'їзді у травні 1917 р. У своїй монографії Р. Млиновецький дає короткий газетний виклад цієї промови³⁹, а у повному вигляді вона опублікована у брошурі «Спадщина тиранів» у самостійницькому видавництві «Вернигора». Російсько-українські відносини після Лютневої революції у цій статті змальовані в тривожних тонах: *«Усі росіяни хочуть – унітарної (объединительной) Демократичної Республіки, бо росіяни хочуть продовжувати колишнє панування над українцями, українці ж хочуть визволитися з того панування... Московський народ – не та чи інша партія, але весь народ – хоче бути паном над українським народом. З того повстає боротьба між обома народами. Один – бореться за своє визволення, другий – за своє панування над першим»*⁴⁰.

Така жорстка оцінка М. Міхновським російського імперського мислення і російської політики виявилася значно реалістичнішою, ніж утопічні прогнози щодо перспективи швидкого подолання «спадщини тиранів» в Росії, про які говорили і на яких будували свої проекти українські соціалістичні і ліберальні політики.

Зі сказаного очевидним є те, що суть політики, яку з ранньої весни 1917 р. проводили самостійники, для розуміння змісту поняття *Українська революція* підходить значно більше, ніж промосковський курс лідерів Центральної Ради, які майбутне України планували будувати на *«міцних підвалинах Російської революції»* і словосполучення *Українська революція* довгий час свідомо уникали.

...Ми в жодному разі не ставимо під сумнів сам факт Української революції як історичного фено-

³⁸ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 2. Чужина, 1973. С. 117.

³⁹ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 1. Чужина, 1970. С. 204–205.

⁴⁰ Міхновський М. Спадщина тиранів. Київ, 1917. С. 7.

мену, початок якого слід датувати ранньою весною 1917 р., і який був зорієнтований на досягнення *повноцінного державного суверенітету України і глибоких соціально-економічних перетворень*. Не викликає також сумніву, що у комплексі документи згаданих вище видань (як і багатьох інших), яскраво ілюструють події, які пізніше одержали узагальнюючу назву *Українська революція*. Але ми не бачимо підстав погоджуватися з В. Солдатенком, що вже *«з перших же тижнів після повалення самодержавства... залунало нечуване до того словосполучення – українська революція»*, яке означало федеративну перебудову Росії, автономію в ній України і соціалістичну перспективу. Про Українську революцію, як про окремий процес, у березні 1917 р. вперше заговорили в контексті боротьби за українську незалежність самостійники.

Саме у контексті ідеологічної, політичної і військової боротьби за незалежність України вживав Р. Млиновецький у своїх книгах словосполучення *«хвилі української національної революції»*, *«могутня національна революція»*, *«збройна національна революція»*, *«полум'я національної революції»*⁴¹.

Що ж стосується автономістів – лідерів Центральної Ради, то у їх середовищі поняття *українська революція* стало поширюватися лише після проголошення незалежності України. Зокрема, підсумовуючи попередній гіркий досвід, М. Грушевський в лютому 1918 р. у статті «В огні і бурі», писав: *«Наша українська революція, на жаль не розвивалась самостійно, а мусила соізмряти свій марш з конвульсивними рухами й киданнями російської революції»*⁴².

На підставі даних, які є в нашому розпорядженні, робимо висновок, що поняття *Українська революція* в політичному середовищі самостійників з'явилося вже навесні 1917 р., а у 1918–20 роки поширилося на середовище автономістів і націонал-комуністів, але у зовсім іншому наповненні, ніж це представляє В. Солдатенко⁴³.

⁴¹ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 1. Чужина, 1970. С. 93, 240, 369, 496.

⁴² Грушевський М. В огні і бурі. М. Грушевський. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ, 1991. С. 199–200.

⁴³ Так, наприкінці 1919 р. була написана, а у січні 1920 р. ухвалена програма Української комуністичної партії (УКП), у сьомому пункті якої стверджується, що *«українська революція спочатку виявилася як революція національна»*, а потім *«мусила українська революція переходити в революцію комуністичну»*. Звертаємо увагу В. Солдатенка, що в програмі УКП, членом якої був В. Винниченко, національний і соціально-економічний етапи української революції розведені в часі. Саме у 1920 р. була надрукована книга В. Винниченка «Відродженн

У зв'язу з цим виникає питання: по-перше, як можна сприймати його твердження про широке розповсюдження терміну Українська революція ще з ранньої весни 1917 року, а по-друге, що цей термін став *«і висхідним моментом, і стрижнем ідеології (концепції), і змістом перетворень, і метою руху української нації (принаймні, її значної частини) на означеному історичному етапі?»*⁴⁴. Фактично, на пустому місці, без документального підтвердження і свідчень лідерів Центральної Ради В. Солдатенко вибудовував власну платформу революції в Україні, видаючи її за продукт інтелектуальної і організаційної діяльності керівників УЦР.

Все стане на свої місця, якщо погодитися, що ніяких далекоюсяжних планів глибоких соціальних перетворень з орієнтацією на соціалізм автономісти весною-літом 1917 р. публічно не проголошували. На весь голос в 1917 р. звучали лише заклики до автономії України у складі федеративної Росії. До цього тодішнього бажання політично активних українців В. Солдатенко через 80 років штучно «приліпив» неіснуюче тоді загальне прагнення до соціалізму. Так виникла схема процесу, який він назвав *Українською революцією з «двома її началами»*. Все це дає підстави оцінити широко розрекламовану В. Солдатенком автономістсько-соціалістичну концепцію Української революції як історичну фальсифікацію.

Що ж стосується самостійників, то своєю концепцію Української революції вони вибудовували у відповідності зі своїми програмними засадами, які передбачали створення незалежної держави з можливим автономним статусом у складі федерації на першому етапі. Ще в 1900 р. в «Самостійній Україні» М. Міхновський писав: *«...Як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії і єсть партією практичної діяльності, ми зобов'язані вказати ту найближчу мету, яку маємо на оці. Ся мета – повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського люду в Росії...»*⁴⁵. Подібне він написав і в 1917 р. у брошурі «Спадщина тиранів»: *«Росія повинна перетвори-*

*тися на федеративну спілку і що Україна – в своїх національно-територіальних межах – має бути членом федеративної спілки!.. Український народ хоче жити з московським, як рівний з рівним – так, як колись забажали наші предки у 1654 році у Переяславі»*⁴⁶.

Таким чином, якщо абстрагуватися від соціалістичних ілюзій майбутнього і стати на ґрунт здорового глузду, принципів відмінностей в планах автономістів і самостійників на початку революції не було. На цьому етапі обидві політичні сили об'єднувала спільна мета – досягнення суверенітету у формі автономії. Теоретично, це створювало основу для спільних дій і співробітництва. Самостійники були готові до цього. Але у автономістів було власне розуміння кінцевої мети революції – федерація і соціалізм. Звідси – курс на створення *«революційного фронту у всеросійському масштабі»*. Звичайно, місця для самостійників у такому фронті не було. *«Автономісти, – пише Р. Млиновецький, – дуже вороже ставилися до кожного самостійника, уважали їх ворогами, а до московські соціалісти (в тому й большевики) були трактовані як приятелі»*⁴⁷. У своїх «Споминах» М. Грушевський визнавав, що *«ми билися зі своїми шовіністичними і самостійницькими елементами, щоб не вийти за межі можливого в рамках цього єдиного фронту»*⁴⁸. В. Солдатенко таку позицію на той час вважав єдино можливо⁴⁹.

Слід зазначити, що самостійники зрозуміли це вже на початку революції, коли почався процес формування Центральної Ради, від якого їх прагнули відтіснити. Але вони вважали, що об'єктивний хід подій примусить лідерів Центральної Ради переглянути безперспективний курс на автономію і зробити кроки у напрямку унезалежнення України. Так, принаймні, говорили їх прихильники. Зокрема, один із лідерів Української демократично-хліборобної партії (УДХП) С. Шемет, який добре знав погляди М. Міхновського, писав, що той *«хотів вірити, що хто б там не був на чолі Центральної Ради, що до якої партії не приписався старий професор Михайло Грушевський, що яка б з українських партій не взяла б провід, діло самостійності Української держави цими руками ліпше, чи гірше робитиметься»*⁵⁰. Врешті-решт, так і сталося.

я нації» з підзаголовком «Історія української революції (марець 1917 – грудень 1919 р.)». (Турченко Ф. Українська революція: за що і проти кого. Ф. Г. Турченко. Українська революція 1917–1921 рр. Погляд із Запоріжжя. Запоріжжя, 2018. С. 70–71).

⁴⁴ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Концепція та історіографія. Київ, 1997. С. 5.

⁴⁵ Міхновський М. Самостійна Україна. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Т. 1. Сучасність, 1983. С. 64.

⁴⁶ Міхновський М. Спадщина тиранів. Київ, 1917. С. 7.

⁴⁷ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 2. Чужина, 1973. С. 40–41.

⁴⁸ Грушевський М. Спомини. Київ. 1988. № 9. С. 139.

⁴⁹ Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. Київ. 1999. С. 228.

⁵⁰ Шемет С. Микола Міхновський. Хліборобська Україна. Т. V.

Адже, як відомо, під впливом зовнішньополітичних обставин – перед перспективою поразки у війні з більшовиками і необхідністю підписання миру з Німеччиною і її союзниками – самостійність України в січні 1918 р. проголосили саме автономісти, які своєю більшістю в Центральній Раді прийняли IV Універсал.

Про «звільнення від »песього обов'язку» супроти Московщини»

Ще у 1998 р., дискутуючи з В. Солдатенком, ми зробили б висновок, який ще з більшою впевненістю повторюємо сьогодні: «Ніяк не вписується в логіку революції оцінка В. Солдатенком самостійників «як тимчасових попутників, які могли своїми авантюристичними лозунгами і діями більш зашкодити, ніж допомогти досягненню мети української революції»⁵¹. Така оцінка В. Солдатенка, на наше переконання, заслуговував б на увагу, коли б, з одного боку, самостійники з перших днів революції прагнули до проголошення незалежності, а з іншого – кінцевою метою Української революції справді була автономна Україна у складі федеративної Російської республіки з перспективою соціалістичного майбутнього. Але, по-перше, до негайного проголошення незалежності самостійники не закликали, а, по-друге, мета Української революції визначалася не політичними прагненнями лідерів Центральної Ради, а тим більше, їх суб'єктивними оцінками своєї діяльності в Україні 1917 р., сформульованими вже в еміграції⁵². Ми виходили з того беззаперечного факту, що історичний процес має свою логіку, вектор якої є результатом взаємодії багатьох чинників. Центральна Рада на чолі з українськими автономістами була лише одним з них. Іншим обов'язковим чинником федеративної перебудови Росії мала бути згода на це панівної нації. Але зусилля українців не підтримало російське суспільство, а без цього ї федерація, звичайно, була неможлива. Існували й зовнішньополітичні обставини, які ще більше загострювали це питання. Отже, за переконанням самостійників, перед Україною стояла дилема: погодитися на дальше перебування в складі унітарної Росії, перебудованої відповідно до інтересів панівних політичних сил, або наважитися на повний політичний розрив з нею. Якогось третього, компромісного шляху (а федерація – це завжди міжнародний компроміс)

не було. Сподіватися на нього і будувати на підставі цього свою далекосяжну стратегію, як це робили автономісти, означає перебувати в полоні утопії.

У 1999 р. В. Солдатенко у своїй черговій монографії спробував спростувати цю точку зору, приписавши нам *антиісторизм* – типовий «гріх» радянських істориків, які події минулого оцінювати з оглядкою на сучасність. «Звичайно, – глибокодумно розумовує В. Солдатенко, – можна припустити, що історики через 80 років після подій, що вивчаються, можуть бачити крізь призму наступних суспільних процесів якісь аспекти глибше, рельєфніше, ніж учасники революцій. Проте це зовсім не може бути достатньою підставою для того, щоб всупереч відомим фактам довільно переінакшувати історію на догоду певним уподобанням. Така позиція (по суті – відхід від принципу історизму) неминуче веде саме в «глухі кути», в які, на думку згаданих істориків, звели Українську революцію її керманічі»⁵³.

Мабуть тому, що цей аргумент В. Солдатенко вважає особливо переконливим, він в слово повторює його і у 2008 році⁵⁴. Змушені нагадати, що насправді йдеться не про наш погляд на події з дистанції вісімдесяти (тепер уже – ста!) років. Ми, як і диктує принцип історизму, розглядали факти у їх часовому і географічному контексті. Виходячи з цього, ми виявили, що багато учасників революції вже тоді, у 1917–1918 рр., бачили події «глибше і рельєфніше», ніж В. Солдатенко сьогодні, і про це відкрито говорили. Їхні свідчення доступні для сучасного дослідника, зокрема і В. Солдатенка. І для цього немає необхідності «переінакшувати історію», чи «відходити від принципів історизму». Варто лише ознайомитися з деякими з них (вони не відносились себе до самостійників), щоб зрозуміти, що ж відбувалося насправді.

Так, під час обговорення в Центральній Раді на початку серпня 1917 року інструкції Тимчасового уряду Генеральному Секретаріатові представник від УПСР Н. Григор'єв з сумом констатував: «*Національний наш конгрес зробив велику помилку, що задавив голоси самостійників, збештав їхню ідею і, вирішивши наперед волю народу українського, став на шлях федерації, рішуче відкинувши думку про самостійність*». Оратор вимагав: «*Треба хоч тепер дати волю агітації всім напрямкам української думки, бо цим предрішенням волі нашого*

Відень, 1924–25. С. 17.

⁵¹ Солдатенко В. Українська революція: Концепція та історіографія. Київ, 1997. С. 171.

⁵² Турченко Ф., Кривоший Г. Магістралі і глухі кути Української революції. *Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення*, Запоріжжя, 1998. С. 23.

⁵³ Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. Київ, 1999. С. 64.

⁵⁴ В. Солдатенко. Україна в революційну добу 1917 року. Історичні есе-розвідки. У 4-х томах. Т. 1. Рік 1917. Харків, 2008.

народу, цією нашою довірливістю скористувалися росіяни і тепер ми мусимо боротись з ними нерівною зброєю»⁵⁵.

А ось як 1 грудня 1917 р., аналізуючи процеси, що відбувалися в українському визвольному русі, один з його активних учасників О. Синявський писав: «Присуд істориків не є ще судом історії. Історики давно вже (а надто з Костомарова) видали українському народові атестат нездатності до державного життя... Але ось на наших очах найученіший історик і найправдивіший суддя – життя з корінням руйнує той присуд історії, виправляючи вільні й невільні огріхи істориків»⁵⁶.

Звернемося і до думки самого М. Грушевського, висловленої у промові на сесії Центральної ради 17 грудня (ст. ст.) 1917 р. Підбиваючи підсумки роботи Ради з «початку революції», він сказав: «Ми стояли і стоїмо на принципі федерації. Але обставини склалися так, що Україна на ділі стала самостійною, незалежною державою (дуже оплески). Це уже безперечно і навіть сам і уперті та неприхильні щодо нас люди з цим не сперечаються. Такою самостійною і незалежною Україна буде до того часу, коли спільно з іншими республіками утворено буде федеративний орган...»⁵⁷.

А у січні 1918 р. «найправдивіший суддя – життя» змусив змінити ставлення до ідеї незалежності України навіть Центральну Раду. Після того, як розгорнулася російсько-українська війна, а УНР повела переговори з Німеччиною і її союзниками про мир, Рада своїм ІУ Універсалом 22 січня 1917 р. змушена була проголосити запізнілу самостійність України. Але навіть в цих критичних умовах автономістська більшість Центральної Ради так і не відмовилася від федеративного принципу. В Універсалі зазначалося зазначено, що остаточно питання про майбутнє України визначають Установчі збори, «яким належатиме рішення про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави»⁵⁸.

На деякий час Центральна Рада і Генеральний Секретаріат УНР покинули Київ, який захопили війська більшовиків і вчинили в ньому кривавий терор. Ці події спричинили струс у свідомості М. Грушевського і багатьох його однодумців. З цього приводу Р. Млиновецький писав: «Величезні

спустошення і терор, застосований москалями до українців, про який він довідався від киян, – зробили на нього величезне враження, та з певністю, не менше враження зробили особисті втрати; його власний семиповерховий дім (один з небагатьох тоді київських «хмарочосів») – був зруйнований і згорів під час борбардування Києва москалями, а з ним разом згорів не лише кабінет М. Грушевського, але й його цінна бібліотека. Ця втрата сколихнула його до глибини душі»⁵⁹.

У статті «На переломі», написаній в лютому 1918 р і надрукованій у збірнику «На порозі Нової України» вже після повернення до Києва військ УНР (тепер вже з союзниками – німцями), М. Грушевський писав: «Коли мені приходиться тепер оцінювати відносини і перспективи..., коли приходиться тепер відступати від тих критеріїв, від тих принципів, котрих ми тималися так недавно, я кажу, що вони згоріли в моїм кабінеті разом з моїми рукописами й матеріалами»⁶⁰.

Наведемо кілька «критеріїв і принципів» М. Грушевського, яких суворі реалії Української революції примусили переглянути.

Ось що написав М. Грушевський 4 лютого 1918 р. (в м. Сарни, ще до повернення до Києва) у статті «Очищення огнем» про своє нове ставлення до росіян, з якими ще донедавна очікувалося встановлення рівноправних і навіть братерських, федеративних зв'язків: «З повною очевидністю виступає мотив боротьби національної, в самій грубій, неприкрашеній формі, принаймні, в поглядах і висловах рядової маси. Для неї завдання сього походу – «бити хохлів», що по 250 літнім поневоленні наважились піднести голову й скинути з себе московську кормигу»⁶¹. Нічого подібного щодо характеру російсько-українських відносин М. Грушевський і його однодумці-автономісти говорити раніше собі не дозволяли. В українському середовищі поширювалася думка, що «треба лише «поінформувати» москвинів про бажання того чи іншого народу та корисність тих чи інших змін і все буде змінено і узглядене». Подібні настрої, писав Р. Млиновецький, не дають поневоленим народам «зрозуміти неухильність кривавої боротьби за своє визволення, і тим самим зміцнює московське панування»⁶².

⁵⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Київ, 1996. Т. 1. С. 230.

⁵⁶ Синявський О. Суд історії. *Нова Громада (Харків)*. 1917. 1 грудня.

⁵⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Київ, 1997. Т. 2. С. 37.

⁵⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Київ, 1997. Т. 2. С. 104.

⁵⁹ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання. Т. 2. Чужина, 1973. С. 537.

⁶⁰ Грушевський М. На переломі. *М. Грушевський. Хто такі українці і чого вони хочуть*. Київ, 1991. С. 135–136.

⁶¹ Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. *М. Грушевський. Очищення огнем*. Київ, 1991. С. 196.

⁶² Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних

І ще один вислів М. Грушевського, який стоується його цілком нового (порівняно з попередніми роками) трактування відносин між українським і російським народами. «... Раніше український народ мав діло з бюрократією і правительством, від котрого в якійсь мірі ще могло відмахнутися великоруське громадянство. Тепер ми, самим очевидним способом, маємо боротьбу самих народів – великоруського й українського»⁶³. Дивно, але це майже дослівне повторення того, що говорив М. Міхновський, прихильників якого весною 1917 р. М. Грушевський називав шовіністами, а В. Солдатенко у наші дні – «випадковими попутниками» Української революції, майже ворогами її.

А ось що написав у лютому 1918 р. М. Грушевський про імперську суть російського політикуму «у всіх його кольорах»: «...Старий московський централізм виступає тут ще раз перед нами – тепер під маскою більшовизму... Тепер всі сили – революційні, і контрреволюційні, всі заінтересовані в цілості російської фірми і просто ворожі українству елементи змобілізувалися і повстали, щоб дати генеральну битву нашому українському життю»⁶⁴. Так про ідентичність імперського політичного мислення різних політичних течій росіян донедавно дозволяли собі говорити лише самостійники. Щодо автономістів, то до російських соціалістів і лібералів вони ставилися, по суті, як до союзників. В протистоянні з самостійниками автономісти співпрацювали з російськими партіями і робили максимум від них залежного, щоб не допускати їх до масової української аудиторії. Як незаперечний факт Р. Млиновецький констатує, що «Автономісти, побороюючи самостійників, шукали підтримки у боротьбі проти них у москалів»⁶⁵.

Урешті-решт, М. Грушевський у статті «Кінець московської орієнтації» (лютий 1918 р.) змушений був написати й про себе: «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, «що згоріло в моїм кабінеті» – се наша орієнтація на Росію, накидвана нам довго і уперто силоміць, і кінець кінцем, як то часто буває, – справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства...

Я вважаю таке звільнення від «песького обов'язку» супроти Московщини надзвичайно важким і цінним. Роздумуючи над цим моментом, я думаю, що недаремно пролилася кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молодіжі... Я скажу різко, але справжніми словами: се духовне холопство, холуйство раба, якого так довго били по лиці, що не тільки забили в ньому вяку людську гідність, але зробили прихильником неволі, й холопства, його апологетом і панегіристом»⁶⁶.

Самостійники ці статті М. Грушевського, написані на початку 1918 р., оцінювали як його запізніле «прозріння». З цього приводу Р. Млиновецький ще 1961 р. написав: «...Прозріння (і то часткове), наступило вже запізньо. Людина, яка не хотіла звертати увагу на попередження, що прямує до прикритої зверху ями – впавши в неї (і потягнувши мільйони своїх земляків) пише [статтю]: «Кінець московської орієнтації»⁶⁷. У коментарі до цієї статті М. Грушевського Р. Млиновецький у 1966 р. зазначив: «Під впливом ударів і втрат ... зазнав Грушевський величезного психологічного струсу, почав думати над причиною тогою що сталося, і ... мусив прийти до висновку, що винними були в тому, що сталося, в першу чергу він сам і його одностуді-автономісти». А далі – у тому ж таки коментарі – Р. Млиновецький, нагадавши про «прозріння» М. Грушевського, вдається до гіркого сарказму: «Усвідомлення цієї правди він вважав таким величезним досягненням, що за це своє і своїх одностудців «прозріння» – на його думку – не «шкода було крові тисяч розстріляних українських інтелігентів і молоді»⁶⁸. Ці слова сприймаються як серйозне політичне звинувачення.

Може видатися дивним, але жодних коментарів до наведених нами фрагментів М. Грушевського з його статей початку 1918 р. в текстах В. Солдатенка ми не виявили. В 1997 р. в монографії він обмежується скупою ремаркою, що «висновків і цікавих міркувань [М. Грушевського] з ретроспективними оцінками більш як річного досвіду Української революції, чимало в збірці «На порозі Нової України». Її аналіз – ... окрема тема для розмови»⁶⁹. Читаючи пізніші тексти В. Солдатенка,

змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 2. Чужина, 1973. Львів, 1994. С. 86.

⁶³ Грушевський М. Очищення огнем. М. Грушевський. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ, 1991. С. 198.

⁶⁴ Грушевський М. Очищення огнем. М. Грушевський. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ, 1991. С. 197–198.

⁶⁵ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 1. Чужина, 1970. (Львів, 1994). С. 225.

⁶⁶ Грушевський М. Кінець московської орієнтації. М. Грушевський. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ, 1991. С. 138–139.

⁶⁷ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 1. Чужина, 1970. (Львів, 1994). С. 15.

⁶⁸ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 2. Чужина, 1973. С. 538.

⁶⁹ Солдатенко В. Українська революція: Концепція та історіо-

ми шукали слідів цієї «окремої розмови». Але в монографії, опублікованій в 2023 р., через двадцять шість років, знайшли лише повторення того, що «і на сьогодні не до кінця оцінено і належним чином засвоєно, залишається окремою темою для ґрунтовної розмови»⁷⁰. Натомість, в обох книгах читач зверне увагу на менторську пораду виділяти в статтях М. Грушевського цього періоду «непохитну віру в правмірність обраного революційно-визвольного шляху, в глибинну зумовленість соціальної спрямованості виробленої революційної концепції»⁷¹. Однак читачам, які звикли мислити причинно-наслідковими категоріями, на думку спадають не ці монотонні мантри В. Солдатенка про «непохитну віру» М. Грушевського в утопічну «революційну концепцію». Вони, радше, звернуть увагу на те, що М. Грушевський нарешті оголосив про своє запізніле «звільнення від песього обов'язку» супроти Московщини», а також на те, що тоді наближався кінець Центральної Ради, а разом з тим і політична діяльність її Голови.

Висновки

Проведений у статті аналіз свідчить, що концепція Української революції як керованого автономістами процесу, спрямованого на формування автономної України у складі федеративної Росії з соціалістичною перспективою, яку запропонував і понад тридцять років популяризує в своїх публікаціях В. Солдатенко, є штучною конструкцією,

графія. Київ, 1997. С. 366.

⁷⁰ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 1. Чужина, 1970. (Львів. 1994). С. 283.

⁷¹ Солдатенко В. Українська революція: Концепція та історіографія. Київ, 1997. С. 366; Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання, Т. 1. Чужина, 1970. (Львів, 1994). С. 283.

що не має жодного відношення ні до реальної історії, ні до її розуміння М. Грушевським і його однодумцями.

По-перше, в 1917 році М. Грушевський і його соратники-автономісти вважали, що події в Україні розвивалися як *складова Російської революції* і не сприймалися ними як *окрема Українська революція*. По-друге, про економічні реформи з соціалістичною перспективою у їх середовищі навесні-влітку 1917 р. не йшлося. Увага зосереджувалася на «національно-визвольному началі», яке в українському суспільстві сприймалося по-різному: автономістами в контексті Російської революції і автономії України у складі федеративної Російської республіки, а самостійники автономію сприймали лише як проміжний етап на шляху до повного розриву з Росією і здобуття державної незалежності України. Відтак, розуміння поняття *Українська революція* у автономістів і самостійників було різне.

Складосся так, що перевага виявилася за боці автономістів, які вели курс на федерацію. Історія переконливо довела, що це була утопія, а українські автономісти опинилися у її полоні. І причина не лише у тому, що федералістична концепція в Україні мала видатних попередників, а переважно у тому, що вона більше задовольняла подвійну «російсько-українську» лояльність пересічного українського інтелігента, який став біля керма державотворчого процесу, не маючи ані досвіду, ані моральних сил для доведення його до логічного завершення – створення незалежної, соборної Української держави. Ще в 1950–70-ті роки це переконливо довів активний учасник Української революції, український емігрант з Америки Р. Млиновецький, і чого ще й сьогодні, перебуваючи у полоні посткомуністичних і проросійських уявлень про історію України, не зміг осмислити її громадянин В. Солдатенко.

References

Bzheskyi R. Prelidiia postupu. Visnykivskyi dorobok 1924–1934 rokiv. Uporiadnyky V. Boiko, T. Demchenko. Kyiv, 2016. 472 s.

Bzheskyi R. Bibliohrafiia drukovanykh prats. Ukl. Nadiia Bzheska. Toronto, 1988. 44 s.

Vynnychenko V. Vidrozhennia natsii. (Istoriia ukrainskoi revoliutsii [marets 1917 r. – hruden 1919 r.]). Ch. 1. Kyiv-Viden, 1920. 348 s.

Hrushevskyi M. Iliustovana istoriia Ukrainy. Kyiv, 1918. 574 s.

Hrushevskyi M. V ohni i buri. *Khto taki ukraintsi i choho vony khochut*. Kyiv, 1991. S. 198–199.

Hrushevskyi M. Kinets moskovskoi oriientatsii. *Khto taki ukraintsi i choho vony khochut*. Kyiv, 1991. S. 138–141.

Hrushevskyi M. Ochytsennia ohnem. *Khto taki ukraintsi i choho vony khochut*. Kyiv, 1991. S. 196–198.

Hrushevskyi M. Povorotu nema. *Khto taki ukraintsi i choho vony khochut*. Kyiv, 1991. S. 97–99.

Hrushevskyi M. Spomyny. Kyiv. 1988. № 9. S. 115–140.

Hrushevskyi M. Ukrainska partiia sotsialistiv-revoliutsioneriv ta yii zavdannia. Zamitky z pryvodu debat na konferentsiiakh zakordonnykh chleniv partii. *Khto taki ukraintsi i choho vony khochut*. Kyiv, 1991. S. 225–236.

- Hrushevskiy M. Chy Ukraina tilky dlia ukrainsiv. *Khto taki ukrainsi i choho vony khochut*. Kyiv, 1991. S. 105–107.
- Dashkevych Ia. Roman Bzheskyi: zhyttia i publitsystychna diialnist. *Ukrainski problemy*. 1998. № 1. S. 122–127. *Kyivska zemska hazeta*. 1917. 25 bereznia.
- Mlynovetskyi R. Narysy z istorii ukrainskykh vyzvolnykh zmahan. 1917–1918 rr. (Pro shcho «istoriia movchyt»). Druhe vydannia, T. 1. Chuzhyna, 1970. 568 s.
- Mlynovetskyi R. Narysy z istorii ukrainskykh vyzvolnykh zmahan. 1917–1918 rr. (Pro shcho «istoriia movchyt»). Druhe vydannia, T. 2. Chuzhyna, 1973. 670 s.
- Mlynovetskyi R. Istoriiia ukrainskoho narodu (narysy z politychnoi istorii). Ukrainske naukove vydavnytstvo, 1953. 643 s.
- Mlynovetskyi R. Narysy z starodavnoi ta davnoi istorii ukrainskoho narodu. Ukrainske naukove vydavnytstvo, 1954. 222 s.
- Mikhnovskiy M. Samostiina Ukraina. *Ukrainska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti. Dokumenty i materialy*. T. 1. Suchasnist, 1983. S. 61–72.
- Mikhnovskiy M. Spadshchyna tyraniv. Kyiv, 1917. 11 s.
- Sarbei V. H. Soldatenko V. F. Ukrainska revoliutsiia: kontsepsiia ta istoriohrafiiia. Kyiv, 1997. 461 s. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1998. № 3. S. 145–149.
- Stanislavsky O. Sud istorii. *Nova Hromada (Kharkiv)*, 1917. 1 hrudnia.
- Soldatenko V. F. Ukraina v revoliutsiinu dobu 1917 roku. Istorychni ese-khroniky. U 4-kh tomakh. T. 1. Rik 1917. Kharkiv, 2008. 589 s.
- Soldatenko V. F. Kontsepsii ukrainskoi revoliutsii ta natsionalnoi sobornosti u svitli politychnoi praktyky 1917–1920 rokov. Kyiv, 2023. 608 s.
- Soldatenko V. F. Ukrainska revoliutsiia. Istorychni narys. Kyiv, 1999. 976 s.
- Soldatenko V. F. Ukrainska revoliutsiia. Kontsepsiia ta istoriohrafiiia. Kyiv, 1997. 461 s.
- Soldatenko V. Chotyry kroky u bezvykhid. (Tsentralna Rada i yii universaly. Radianska Ukraina. 1990. 19–20 sichnia. S. 1–4.
- Turchenko F. H. Ukrainska revoliutsiia: za shcho y proty koho. *Ukrainska revoliutsiia 1917–1921 rr. Pohliad iz Zaporizhzhia*. Zaporizhzhia, 2018. S. 60–128.
- Turchenko F. H. Yak do vitchyznianoï nauky povernulasia Ukrainska revoliutsiia. *Ukrainska revoliutsiia 1917–1921 rr. Pohliad iz Zaporizhzhia*. Zaporizhzhia, 2018. S. 7–60.
- Turchenko F. Mykola Mikhnovskiy: Zhyttia i Slovo. Kyiv, 2006. 318 s.
- Turchenko F., Kryvoshyi H. Mahistrali ta hlukhi kuty Ukrainskoi revoliutsii. *Ukrainska revoliutsiia: 1917 – pochatok 1918 rr. Problemy, poshuky, uzahalnennia*. Zaporizhzhia, 1998. S. 3–64.
- Ukrainska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti: Dokumenty i materialy. Red. T. Hunchak, R. Solchanyk. T. 1. B.m.: Suchasnist, 1983. 510 s.
- Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy. T. 1. 4 bereznia-9 hrudnia 1917 r. Kyiv, 1996. 510 s.
- Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy T. 2. 10 hrudnia 1917–29 kvitnia 1918 r. Kyiv, 1997. 424 s.
- Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh, Berezen-lystopad 1917 roku. Dokumenty i materialy. Kyiv, 2003. 1024 s.
- Kharakternyk (Roman Bzheskyi). Zghadky z mynuloho (1916–1921 r). *Roman Bzheskyi, Prelidiia postupu. (Pratsi 1924–1934 rokiv)*. Kyiv, 2016. S. 49–206.
- Khrystiuk P. Zamitky i materialy do istorii Ukrainskoi revoliutsii. 1917–1920. T. 2. Kyiv-Viden, 1921. 151 s.
- Shemet S. Mykola Mikhnovskiy. Khliborobska Ukraina. T. V. Viden, 1924–25. S. 5–24.